

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:314.151.1-054.65-056.24«1914/1918»

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28-3>

Мінаєва Т.В.

<https://orcid.org/0000-0003-0932-6712>

Власенко В.М.

<https://orcid.org/0000-0003-2220-2239>

Яковенко Н.Л.

<https://orcid.org/0000-0002-3493-5950>

ОБМІН І РЕПАТРІАЦІЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ІНВАЛІДІВ ТА ХВОРИХ НА СХІДНОМУ ФРОНТІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Метою роботи є окреслення процесу обміну та репатріації полонених інвалідів та хворих між Російською імперією, з одного боку, та Центральними державами (Австро-Угорщина й Німеччина), з іншого боку, впродовж 1914-1918 рр. **Методологія дослідження** передбачає застосування загальнонаукових та історичних принципів та методів наукового дослідження: аналізу і синтезу, проблемно-хронологічного, історичного, історико-генетичного та історико-системного методів. **Наукова новизна** полягає у зверненні до практично недослідженої в українській історіографії теми, а також уведенні до наукового обігу низки джерел, які у сукупності дозволяють простежити складний процес обміну та репатріації хворих та скалічених бранців під час Першої світової війни. **Перспективи подальших студій** передбачають системне вивчення складного процесу обміну військовополоненими між усіма учасниками протиборчих військово-політичних блоків під час Першої світової війни із залученням широкої джерельної бази. Проведена наукова розвідка дозволяє зробити **висновки**, що процес обміну та репатріації військовополонених інвалідів та хворих на Східному фронті під час Першої світової війни був досить ситуативним та не організованим належним чином. Критерієм для обміну мав бути стан здоров'я військовополонених, які могли бути репатрійованими додому або інтернованими до нейтральних країн, а відбором та медичним освідченням бранців мали займатися спеціальні змішані лікарські комісії. Незважаючи на розроблені та підписані між Росією, Австро-Угорщиною та Німеччиною угоди, намічені шляхи їхньої реалізації та визначення посередників, які мали сприяти реалізації передбачених заходів, репатріація полонених упродовж 1915-1918 рр. наитовхувалася на низку труднощів, таких як: часта нескоординованість дій; загальна підозрілість і штигуноманія, притаманні всім протиборчим сторонам; фінансові, транспортні та організаційні труднощі тощо. Хоча у підсумку це і дало доволі скромні результати на фоні загальної чисельності полонених, але, водночас, напрацьований упродовж Першої світової війни досвід заклав основи для подібних практик у наступних воєнних конфліктах.*

Ключові слова: репатріація військовополонених інвалідів, обмін хворими бранцями, Перша світова війна, Східний фронт, Російська імперія, Центральні держави, Німеччина, Австро-Угорщина.

Перша світова війни стала вододілом, який розділив життя світової громадськості на «до» та «після». Масштаби бойових дій, задіяних людських,

економічних та інформаційно-пропагандистських ресурсів, руйнувань та хаосу були небаченими у світовій історії. Такими ж неочікувано великими були втрати військовополоненими, масштаби яких дозволяють стверджувати, що полон в роки Великої війни став справжнім соціальним феноменом. На порядку денному воюючих країн постала необхідність транспортувати, утримувати, охороняти, годувати тощо кілька мільйонів військовослужбовців, які в силу різних обставин опинилися у ворожому полоні. Цей феномен спонукав воюючі країни вести впродовж 1914-1918 рр. перемовини щодо вироблення спільних, можливих у тогочасних реаліях, правил утримання основної маси бранців. Крім того, одне з важливих питань під час переговорів між воюючими державами займало питання про обмін та інтернування важко або невиліковно хворих та скалічених до нейтральних країн. Про це свідчить низка проведених зустрічей та декілька спеціальних договорів.

Попри епохальність подій Першої світової війни та спричинений нею колосальний вплив на політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток людства у першій половині ХХ ст., в її історії досі є малодосліджені аспекти. Одним із таких є питання обміну та репатріації військовополонених інвалідів та хворих під час Великої війни. Власне, аспекти військового полону загалом, інтернування та повоєнна репатріація полонених знайшли відображення в низці наукових статей та монографічних праць українських [1; 2; 3; 4] та зарубіжних [5; 6; 7; 8] дослідників, праці яких базуються на низці різнопланових джерел. Попри це, за винятком наукової статті В. Кареліна [9], питання обміну та інтернування полонених під час Першої світової війни ще не було окремим об'єктом наукового дослідження та потребує подальшого ґрунтовного комплексного вивчення. Джерельна база, використана під час написання даної статті, ґрунтується на архівних матеріалах, періодичних виданнях воєнної доби, документах та мемуарах сучасників Першої світової війни, що загалом дозволило розкрити тему наукової розвідки.

Питання обміну хворими військовополоненими та каліками актуалізувалося вже наприкінці 1914 р. і не сходило з порядку денного впродовж усього періоду Першої світової війни. Ваги цьому питанню додав заклик римського папи Бенедикта XV до усіх воюючих держав на підставі взаємності звільнити з полону інвалідів [7, с. 32]. Першими на цьому поприщі знайшли спільну мову Франція та Німеччина, які вже в 1915 р. домовилися про обмін військовополоненими-інвалідами [9, с. 94]. Згодом між ними було досягнуто домовленостей щодо обміну усіх полонених, які пробули в полоні 1,5 роки та більше [10, с. 103].

Росія та Центральні держави також домовилися про обмін інвалідами. Так, у 1915 р. між Росією, з одного боку, та Німеччиною й Австро-Угорщиною – з іншого, було укладено договір, відповідно до якого поверненню з полону підлягали всі інваліди, яким каліцтва та важкі хвороби не дозволяли продовжувати після повернення додому, не лише строюву, але й канцелярську

службу [11, с. 106, 110]. До таких хвороб, згідно зі спеціально складеним списком, відносилися часткова або повна втрата однієї або кількох кінцівок, травма головного чи спинного мозку із важкими наслідками, повна або часткова сліпота, прогресуючий туберкульоз, важкі психічні захворювання і т. ін. [12].

Обмін здійснювався за посередництвом Швеції, товариство Червоного Хреста якої організувало взаємне транспортування важкохворих полонених [9, с. 94]. Для успішного виконання даного завдання було організовано спеціальний комітет Червоного Хреста для обміну та евакуації військовополонених калік на чолі з Г. Сазоною, дружиною міністра закордонних справ [13, с. 948]. Хоча комітет було утворено у лютому 1915 р., безпосередньо обмін розпочався лише наприкінці липня. Перші місяці існування комітету були присвячені переговорам з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Швецією щодо можливих шляхів евакуації [14, с. 221]. Унаслідок обмін відбувався за посередництва шведських та російських санітарних потягів, а також евакуаційних госпіталів та лазаретів Червоного Хреста в Торнію (містечко на шведсько-фінському кордоні) [15, с. 2789-2790]. При цьому було домовлено про формування кожною передаючою стороною медичної комісії з обов'язковим включенням до неї швейцарських лікарів. Вказана комісія займалася питанням огляду та відбору хворих та поранених для обміну [16, с. 33].

Для зручності роботи лікарських комісій були визначені спеціальні пересильні пункти, в яких відбувався огляд військовополонених солдатів та офіцерів російської армії (в Німеччині, наприклад, це були табори Альтдамм, Засніц та Штральзунд-Денгольм) [7, с. 33]. В таких таборах усіх прибуваючих розміщували в особливих карантинних бараках. Згодом призначена медична комісія остаточно вирішувала подальшу долю полонених: навпроти прізвища тих, хто підлягав обміну, ставилася літера «А» (austausch), навпроти тих, кого залишали – «Z» (zurück) [17, л. 63-64]. Серед військовополонених, які перебували у т.зв. обмінних таборах, панувала постійна нервова напруга та недовіра один до одного, адже кожен прагнув потрапити до списку обраних для обміну. Іноді серед військовополонених виникали чутки, що нібито завдяки фінансовим затратам за посередництва якоїсь організації можна добитися репатріації з ворожої території без огляду на стан здоров'я (принаймні такі чутки циркулювали в Австро-Угорщині восени 1917 р.). Підозри посилювалися тим, що частина здорових військовополонених дійсно поверталася додому, тоді як репатріація тих, хто справді цього потребував, наштовхувалася на труднощі [18, арк. 1]. Взагалі чутки про можливий обмін, надія та її поступове згасання, негативно позначалися на, і без того, психічно нестабільних настроях полонених. Іноді це виливалося у випадки суїциду. Наприклад, у таборі Альтдамм, із декількох сотень хворих та калік, було відібрано майже 150 осіб, які працювали в робітничих батальйонах на фронтових роботах та відправлено

до табору Вормс, а не додому в якості інвалідів, як їм раніше було обіцяно. Дізнавшись про це, один хворий на туберкульоз повісився, інший невдало спробував перерізати собі горло ножом [19, с. 39-40]. Втім, це було, мабуть, швидше винятком, ніж правилом з огляду на психоемоційну нестійкість бранців та їх легковірність до різного роду чуток.

Загалом через рік після початку обмінного процесу полоненими інвалідами та хворими, станом на початок серпня 1916 р., було повернено до Російської імперії 17 тис. 664 скалічених полонених, а до Німеччини та Австро-Угорщини – 10 тис. 583 інваліди [15, с. 2790]. Представник російського МЗС пояснював повільний обмін наступним чином: «Причин, чому не розвинуто краще обмін хоча б інвалідів, яких з однієї і з іншої сторони набагато більше, дуже багато. Головна причина – технічні труднощі у перевезенні. [...] Нещодавно було піднято нашими ворогами питання про обмін здоровими, котрі пробули в полоні більше відомого (дворічного – *авт.*) терміну. Ми не можемо до цього часу погодитися на цей обмін, оскільки ми послабили б цим воєнну міць наших ворогів, які мають нужду у кожному багнеті. Союзники наші теж просили нас не йти на подібну угоду. Самі Франція та Англія з одного боку та Німеччина з іншого, уклали подібну угоду, але потрібно мати на увазі, що наші союзники перебувають в даному питанні в абсолютно іншій ситуації, ніж ми, оскільки вони, так само як і Німеччина, відчувають потребу у кожній силі» [6, с. 96-97]. Поза всяким сумнівом, Росія, яка мала вдосталь «гарматного м'яса», не рахувалася з жертвами. Цей принцип діяв впродовж усього періоду війни, незалежно від того, йшла мова про поповнення військових частин чи, тим паче, покращення становища військовополонених.

Окрім того, навіть рішення медичної комісії щодо необхідності репатріації військовополонених за станом здоров'я не було гарантією негайної їхньої відправки на батьківщину. Існували проблеми з транспортуванням, зумовлені, значною мірою, недотриманням російською стороною умов обміну. Як уже зазначалося, Росія домовилася з Німеччиною обмінюватися усіма полоненими-інвалідами. За спеціальним договором зі Швецією російська сторона мала заповнювати потяги, які привозили російських інвалідів з Німеччини, відповідною кількістю німецьких інвалідів із Росії. Цих зобов'язань російський уряд не виконував: якщо з німецької сторони потяги йшли повністю заповнені (по 200-250 осіб), то з російської вони відправлялися практично порожніми – наповненість складала 20-25 осіб на потяг [20, с. 5]. Тому Швеція зменшувала кількість потягів, а Німеччина відмовлялася відпускати нові партії інвалідів [6, с. 97, 110-111].

Втім, попри повільність та пасивність російської сторони в питанні обміну військовополоненими, представники Центральних держав та Росії все ж провели декілька зустрічей, присвячених обміну бранцями. Так, у грудні 1916 р. у Стокгольмі під головуванням шведського принца Карла відбулася зустріч представників Росії, Австро-Угорщини та Німеччини, метою якої було

погодження спільних заходів щодо поводження з важкохворими військовополоненими, щодо розміщення туберкульозників, поводження з хворими цингою, а також вироблення пропозицій щодо обміну полоненими, непридатними до військової служби. Підготовлені постанови передбачалося передати національним урядам для прийняття остаточного рішення [21, арк. 1-1 зв.].

У серпні 1917 р. в Стокгольмі відбулася чергова зустріч представників Росії та Австро-Угорщини щодо обміну військовополонених та інтернованих цивільних осіб. Під час зустрічі, на підставі згоди урядів обох воюючих країн, було домовлено про обмін: 1) полоненими, які досягли 60-річного віку та 2) важкохворими полоненими, зокрема туберкульозниками [22, с. 4].

Варто відзначити, що питання про обмін здоровими військовополоненими, які тривалий час перебували у полоні, також неодноразово піднімалося представниками нейтральних країн під час міжнародних зустрічей. В урядових колах Росії тривалий час точилися дискусії щодо «доцільності» такого рішення. Втім, пропозицію масового обміну здоровими бранцями було відхилено.

Практика індивідуального обміну вищим офіцерським складом також не прижилася на Східному фронті, знову ж таки, через негативну позицію Росії. Вирішальну роль відіграло твердження, що «полонених німецьких генералів у нас взагалі немає, тому б довелося звільнити двох або трьох штабних офіцерів, яких у нас всього 15 осіб» [цит. за: 11, с. 111]. Щодо Австро-Угорщини, то особистий обмін вважався вигідним з огляду на перебування в російському полоні значної кількості полонених австро-угорських офіцерів [7, с. 45-46]. Тому після тривалих дискусій, на засіданні Центрального комітету у справах військовополонених при ГУ РТЧХ 30 травня 1917 р., було ухвалено остаточне рішення відхилити масовий обмін здоровими військовополоненими, індивідуальний обмін було визнано допустимим у виключних випадках лише з Австро-Угорщиною [23, л. 149]. Цим рішенням було поставлено крапку у тривалих дискусіях в середовищі російських урядовців щодо обміну здоровими військовополоненими з урядами Центральних держав.

Втім, якщо російський уряд відхилив пропозицію щодо обміну здоровими бранцями, то представники організацій Червоного Хреста нейтральних країн прагнули до позитивного вирішення даного питання. Так, у вересні 1917 р. у Женеві відбулася зустріч делегатів Червоного Хреста Данії, Іспанії, Голландії, Норвегії, Швеції й Швейцарії. Її результатом стала постанова, якою передбачалося «звернутися до воюючих держав із невідступним закликком, щоб вони як найшвидше приступили до обміну здорових полонених, які вже тривалий час перебувають у полоні. Задля цього мусить бути урядами воюючих держав видана запорука, що таких виміняних полонених більше не відправлять на фронт» [24, с. 3]. Однак, навіть положення про обов'язкову демобілізацію виміняних бранців не отримало підтримки з боку урядів воюючих країн і, як відомо, обмін здоровими військовополоненими затягнувся на кілька

післявоєнних років.

Отже, за період із серпня 1915 р. до весни 1918 р. повернулося з полону всього 37 тис. 259 російських бранців та було відправлено додому 25 тис. 442 німецьких та австро-угорських полонених [5, s. 148]. Цифра вкрай мізерна з огляду на загальну кількість військовополонених: за різними підрахунками впродовж Першої світової війни із загального числа мобілізованих (більше 73 мільйонів осіб) в полон потрапило від 6,6 до 8,4 млн. солдатів [25, p. 76].

Необхідно вказати ще на одну складну проблему, яка була пов'язана із хворими полоненими та неодноразово порушувалася як під час внутрішньодержавних урядових засідань, так і під час різних міждержавних зустрічей протягом війни – інтернування хворих бранців до нейтральних країн. Ця проблема була озвучена римським папою ще в травні 1915 р. І якщо Франція та Німеччина, а згодом і Велика Британія та Німеччина, уклали угоди про інтернування хворих до нейтральних країн, то Росія тривалий час розмірковувала над цим питанням, оскільки військове відомство вважало цю пропозицію неприйнятною з воєнних міркувань [6, с. 97-98]. Російська військова влада вважала, що інтернування навіть незначної кількості полонених призведе до полегшення ситуації в Німеччині й Австро-Угорщині та звільнить частку ресурсів, які підуть на підтримку їхніх військ, що було неприпустимим. Тут варто зауважити, що утримання ворожих бранців було вкрай важким економічним тягарем для кожної країни-учасниці війни. Для наочності зазначимо, що, зокрема, Австро-Угорщина у 1916-1917 фінансовому році виділила 2,5% від загального воєнного бюджету на утримання 1 млн. 800 тис. ворожих полонених. Щоб стали більш зрозумілими масштаби витрат, зазначимо, що на їх утримання було витрачено більше коштів, ніж на вибухові речовини або автомобілі та літаки [26, p. 629-630].

Тим не менше, попри супротив з боку військового міністерства Росії, питання про інтернування хворих полонених до нейтральних країн було поставлено на порядок денний роботи Ради міністрів. Ухвалене 27 вересня 1916 р. рішення містило тезу про допустимість розміщення полонених лише в Швейцарії та Норвегії та неприйнятність Данії та Швеції. Зрозуміло, що таке обмеження значно зменшувало можливу кількість інтернованих, однак у рішенні зазначалося, що «ця обставина[...] не може мати вирішального значення в даному питанні і у будь-якому випадку мусить поступитися перед вимогами державної необхідності» [9, с. 98-102]. Втім, попри прийняте рішення, суперечки тривали й надалі та завершилися позитивно лише в грудні 1916 р. Коли ж російський уряд нарешті звернувся до нейтральних країн з проханням прийняти частину хворих полонених, виявилось, що виділені місця для інтернованих практично повністю зайняті десятками тисяч полонених французів, англійців, німців та австрійців. На долю російських бранців залишалось дуже мало місць: на 400 осіб в Швейцарії, на 300 осіб в Норвегії та на 1 тис. 200 осіб в Данії [6, с. 98]. Та й цим російський уряд вповні не зумів

скористатися.

Як уже зазначалося, спочатку російська сторона відкидала будь-які пропозиції щодо інтернування хворих співвітчизників із таборів Центральних держав. Однак з часом уряд погодився з необхідністю такого кроку, з огляду на значну кількість хворих у їхньому середовищі і боязню, що після закінчення війни, вони повернуться додому, де стануть джерелом поширення інфекційних хвороб. Було дано розпорядження розпочати переговори з нейтральними країнами про можливі умови з їхнього боку прийняти на лікування хворих російських бранців. Втім, Швейцарія, де вже перебувало на лікуванні більше 13 тис. полонених французів, англійців, бельгійців та німців, уже не мала можливості прийняти велику кількість російських полонених (у дипломатичній переписці мова йшла про можливість прийняти приблизно 200 хворих туберкульозом російських офіцерів) [9, с. 97]. На жаль, відхилялася пропозиція Данії, оскільки остання мала спільний кордон із Німеччиною. І це при тому, що ініціатива щодо інтернування поступила безпосередньо від Данії, підтвердження чого ми знаходимо у листі імператриці-матері до Миколи II за грудень 1916 р. У ньому Марія Федорівна висловлювала здивування з приводу відсутності позитивної відповіді від російського уряду на пропозицію, «адже це робиться з почуття християнського милосердя та не буде нічого коштувати, оскільки датчани підготували все за свій рахунок» [цит. за: 27, с. 158-159]. Таким чином, навіть у питанні інтернування важкохворих полонених до нейтральних країн проявлялася повільність та пасивність російської сторони.

На рівні громадських організацій теж піднімалося дане питання. Так, під час об'єднаного засідання Московського міського комітету з різними відділами допомоги російським військовополоненим у січні 1917 р. розглядалося питання про необхідність обміну хворими на туберкульоз або їх інтернування до нейтральних країн. Під час засідання зазначалося, що хоча від Данії надійшла пропозиція інтернувати на її території поранених та хворих бранців, проте згоди від Росії на це не було аж до початку 1917 р. [28, с. 1-3]. Вкрай повільні темпи обміну та інтернування хворих відзначала також сестра милосердя О. Тарасевич, яка відвідала місця утримання російських військовополонених у 1916 р.: «Перевезення інвалідів [...] відбувається вкрай повільно, лише один раз на тиждень прибувають партії в 200-300 осіб з Торнію в Петроград. [...] В першу чергу необхідно збільшити кількість потягів, які перевозять інвалідів з Торнію, і якомога швидше вивезти усіх туберкульозних з полону, а тих з них, котрі ще можуть поправитися при відомому режимі, необхідно інтернувати до Данії, де весь план для облаштування санаторіїв для наших туберкульозних вже вироблений, і не вистачає лише згоди Росії для того, щоб втілити його в життя» [29, с. 11-12]. Тому перша група хворих російських військовополонених, яка складалася зі 126 рядових та 22 офіцерів, а також 1 священика та 1 лікаря, прибула до Данії лише навесні 1917 р. [30, с. 375].

Найактивніше переговори про інтернування хворих бранців велися із

Норвегією, яка проявляла проантантівські симпатії. Інтереси Росії представляв російський посол в Норвегії К. Гулькевич, який перебував там з весни 1916 р. по весну 1917 р. Восени 1916 р. він повідомив у Петроград, що норвезький уряд дав свою згоду прийняти на лікування по 300 хворих військовополонених від держав Антанти та її противників. Згодом цифра була дещо збільшена [9, с. 102]. При цьому Норвегія висунула кілька умов щодо прийому бранців: по-перше, це мали бути виключно військовополонені, а не цивільні особи, по-друге, норвежці відмовлялися приймати хворих на туберкульоз, сифіліс, душевнохворих та алкоголіків, з огляду на специфіку лікування та догляду за ними [9, с. 102-103].

Перша група російських полонених з Німеччини та Австро-Угорщини прибула до Норвегії у квітні 1917 р., остання – у травні 1917 р. Всього на норвезькій території перебувало 229 солдат, 69 офіцерів, 3 лікарі та один священник, які були розміщені в п'яти таборах [9, с. 105]. Їх розмістили в гарно обладнаних приміщеннях, в лісистій місцевості. Перші два тижні полонені перебували на карантині: їм не дозволялося відходити від санаторію далі ніж на три кілометри і не дозволялося приймати гостей. Харчування бранці отримували ситне. Завдяки гарному догляду та клімату частина полонених за певну винагороду навіть взяла участь в польових роботах [31, с. 7-8].

Загалом результати інтернування російських бранців до нейтральних країн за час війни виявилися досить скромними: близько дві тисячі хворих із 2,5 млн. всіх російських військовополонених [див. докл.: 32], захоплених країнами Четверного союзу. Така незначна чисельність інтернованих на лікування до нейтральних країн, запізнілі рішення та повільність російської влади справляли гнітюче враження на російських військовослужбовців, які перебували в полоні. Це було особливо контрастно на фоні того, що хворих полонених французів та англійців (на відміну від підданих Російської імперії) почали раніше та у більшій кількості інтернувати до нейтральних країн. За спогадами одного з бранців: «Ми воювали за спільну з ними справу, однаково переносили на позиціях холод і голод[...]. І ось, в той час, коли слабкі здоров'ям полонені французи, радісні та щасливі, від'їжджають до Швейцарії, ми з гіркотою стежимо, як безжальна смерть постійно вириває з наших рядів десятки наших товаришів по нещастю» [10, с. 103].

Після зміни політичного режиму в Росії у жовтні 1917 р. та у зв'язку з переговорами щодо підписання миру між Росією та Центральними державами на порядку денному постала низка питань, одне з яких – подальша доля військовополонених. При підписанні перемир'я в Бресті було домовлено взаємно покращити становище військовополонених та негайно розпочати обмін цивільними полоненими та інвалідами. Для вироблення спільного плану з обміну та вирішення конкретних питань щодо зміни становища військовополонених обох сторін у Петрограді в другій половині грудня 1917 р. відбулася спеціальна нарада представників Росії та Центральних держав. Під час наради були

встановленні детальні правила обміну інвалідами, деякими категоріями цивільних полонених, а також питаннями перевезення багажу та коштів тими, хто повертався з полону [6, с. 114].

Завершення воєнних дій між Росією та країнами Четверного союзу вчергове поставило питання обміну військовополоненими на порядок денний перемовин. Першою угодою стало підписання у Петрограді 25 січня (7 лютого) 1918 р. договору про повернення на батьківщину поранених або хворих бранців, стан яких робив їх непридатними до військової служби назавжди або, принаймні, на 6 місяців. Ст. 2 даного договору містила перелік хвороб, які були підставою для повернення додому: втрата однієї кінцівки або здатності користуватися будь-якою кінцівкою, параліч, різні ступені пошкодження головного та спинного мозку, відсутність одного ока або втрата зору, туберкульоз, психічні захворювання та ін. [33, с. 640].

Порядок відправлення інвалідів мав визначатися кількома ознаками: важкістю хвороби, віком та тривалістю перебування в полоні. Обмін мав здійснюватися, окрім визначеного шляху через Швецію, і через сухопутні пункти – спочатку через Ригу, Двінськ та Барановичі, а також, по можливості, – через Ковель, Броди та Підволочиськ, а також водними шляхами через Балтійське море та Дунаєм. Перевезення військовополонених мало відбуватися в санітарних потягах або у вагонах, пристосованих для перевезення людей у супроводі лікарського та санітарного персоналу до місця передачі. При обміні інвалідами мали бути передані їх списки з основними відомостями про кожного полоненого, а також перенесені в полоні заразні хвороби та причина відправлення бранця додому [33, с. 640-643]. Втім, загалом ситуація кардинально не змінилася і справа надання допомоги бранцям і надалі залишалася на периферії інтересів держави. Зокрема, самі полонені неодноразово з гіркотою відзначали, що в їх становищі нічого не змінилося: «Ну старий уряд не піклувався про нас, – туди йому й дорога, а новий? Адже ми, [...] якщо й витримаємо, то приїдемо хворі, вимучені, напівбожевільні[...] і Вам же необхідно буде ще піклуватися про нас хворих, напівдіотів, напівбожевільних неврастеніків» [34, с. 3-4]. І справді, колишні військовополонені після повернення додому стикалися з низкою проблем: оформлення відповідних документів, недовіра з боку співвітчизників, складність інтегруватися в суспільні реалії в умовах триваючої громадянської війни тощо.

Отже, впродовж Першої світової війни між Росією, з одного боку, та Німеччиною й Австро-Угорщиною, з іншого, велися переговори щодо обміну військовополоненими інвалідами та хворими. В якості посередника було обрано Швецію, яка мала регулювати цей складний процес. Попри досягнуті домовленості, обмін відбувався вкрай повільно через певний супротив з боку російської військової влади, транспортні та економічні труднощі тощо. В результаті, протягом війни (до весни 1918 р., коли на Східному фронті було

укладено Брест-Литовський мирний договір) Росією та Центральними державами було обміняно майже 63 тисячі хворих полонених та інвалідів, близько 2 тисяч інтерновано до нейтральних країн, що сукупно склало мізерний відсоток від загальної кількості тих, хто перебував у полоні.

Список використаних джерел та літератури

1. Даниленко О. Військовополонені, інтерновані й біженці на території європейських країн як об'єкт дипломатичних відносин (1919-1923 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2011. Вип. 20. С. 196-213. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mzu_2011_20_16
2. Мінаєва Т.В. Репатріація російських військовополонених з Австро-Угорщини та Німеччини після Першої світової війни. *Історична панорама. Спеціальність «Історія»*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2016. Вип. 22-23. С. 24-52.
3. Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). Київ: Київський держ. лінгвіст. ун-т, 1999. 296 с.
4. Срібняк М. Електронні архівні ресурси як джерело вивчення процесу репатріації полонених українців після Першої світової війни. *Архіви України*. 2021. Вип. 4. № 329 (жовтень-грудень). С. 138-155. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/137/101>
5. Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich (1914-1921). Bonn: Bernard & Graefe Verlag, 2005. 384 s.
6. Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг. Ч. I, II, III. / [под. ред. А.А. Свечина и др.]. Москва: Военная типография Всеросглавштаба, 1920. 376 с.
7. Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922). Москва: Новый хронограф, 2010. 440 с.: ил.
8. Шмігель М. Міграція населення в Центральні та Східній Європі під час Великої війни та у повоєнний період (1914-1922). *Велика війна 1914–1918 рр.: осмислення трагічного досвіду: колективна монографія* / Наукова редакція О.В. Добржанського, В.П. Фісанова. Рига, Латвія: Izdevniecība «BaltijaPublishing», 2024. С. 259-295. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/485/13108/27388-1>
9. Карелин В.А. Проблема интернирования русских военнопленных Первой мировой войны. *Новая и новейшая история*. 2010. № 1. С. 93-105.
10. Голос из плена / По зову совести. Неизвестная публицистика В.Г. Короленко 1917-1919 гг. / [вступ. замет., публ., коммент С.Н. Дмитриева]. *Советская литература*. 1990. № 11. С. 103-104.
11. Гушин Ф.А., Жебровский. С.С. Пленные генералы Российской императорской армии 1914-1917. Москва: Русский путь, 2010. 384 с.: ил.
12. Bedingungen für den Schwerverwundetenaustausch zwischen Deutschland und Rußland // Anlage 5 zu: Zusammenstellung der Vereinbarungen zwischen Deutschland und den feindlichen Staaten über die beiderseitigen Kriegs- und Zivilgefangenen // Verhandlungen des Reichstag. XIII Legislaturperiode. II Session. Band 320. Anlage zu den Stenografischen Berichten. Nr. 508 bis 708. Von Seite 999 bis 1310. Berlin, 1914/1918. S. 26. URL: <http://daten.digitalensammlungen.de/~db/bsb00003424/images/index.html?fip=193.174.98.30&seite=664&pdfseitex=>
13. Попечительный комитет о военнопленных калеках. *Вестник Красного Креста*. 1915. № 3. С. 948.
14. Алексієвєць М., Ореховський В. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста в організації допомоги військовополоненим у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 1. С. 218-223.

15. Деятельность Комитета по обмену и эвакуации военнопленных инвалидов. *Вестник Красного Креста*. 1916. № 8. С. 2789-2790.
16. Борботько П.В., Шматков И.И. Некоторые вопросы практической реализации норм международного гуманитарного права в годы Первой мировой войны. *Вестник Витебского государственного университета им. П.М. Машерова*. 2009. № 4 (54). С. 31-36.
17. РГИА (Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург). Ф. 1090. Шингарев Александр Иванович. 1894-1918 гг. Оп. 1. Д. 179. Лисынов К. Русские военнопленные в Германии. Иллюстрированный доклад, 1916 г. 78 л.
18. ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 3. Краевое управление Буковины гор. Черновцы. 1854-1918 гг., Оп. 1., Д. 12867. Циркуляр Военного Министерства об усилении контроля над военнопленными, 24 ноября 1917 г. 1 арк.
19. Шамурин Ю. Два года в германском плену. Москва: Образование, 1917. 47 с.
20. Пашков Б. О Центральном Комитете. *Русский военнопленный*. 1917. № 5. С. 4-6.
21. ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 3. Краевое управление Буковины гор. Черновцы. 1854-1918 гг., Оп. 1., Д. 12865. Годовой отчет о деятельности справочного бюро по делам военнопленных и австрийского комитета Красного Креста за 1916 г., 15 марта 1917 г., 8 арк.
22. Вимін полонених та інтернованих цивільних осіб між Австро-Угорщиною та Росією. *Розвіт. Часопис полонених громади «Самостійна Україна» (Паутат)*. Ч. 61 (126). 1917. С. 4.
23. РГИА (Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург). Ф. 1289. Главное Управление почт и телеграфов МВД. 1877-1917 гг., Оп. 13 (Международная часть). Д. 393. Журналы заседаний Центрального Комитета по делам о военнопленных при Главном Управлении Российского Общества Красного Креста, 1917 г. 311 л.
24. Ухвали й бажання інтернаціональних Червоних Хрестів на четвертий рік війни. *Розвіт Часопис полонених громади «Самостійна Україна» (Паутат)*. Ч 62 (127). 1917. С. 3.
25. Kramer A. Prisoners in the First World War. *Prisoners in War* / Ed. by Sibyle Scheipers. New York: Oxford University Press, 2010. P. 75-90.
26. Davis G.H. Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies. *Journal of Contemporary History*. 1977. Vol. 12, No. 4 (Oct.). P. 623-634.
27. Кудрина Ю.В. Императрица Мария Федоровна (1847-1928 гг.). Дневники. Письма. Воспоминания. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 319 с.: ил.
28. Журнал № 60 соединенного заседания Московского Городского Комитета помощи русским военнопленным, Отделов помощи русским военнопленным Всероссийских Городского и Земского Союзов, Объединенной Организации помощи русским военнопленным, Московского Отделения Особого Комитета помощи военнопленным и Объединенной Санаторно-Курортной Комиссии. 21 января 1917 года. Москва, 1917. 3 с.
29. Тарасевич А.В. Отчет по обследованию лагерей и мест водворения русских военнопленных в Австрии и Венгрии. Москва: Городская типография, 1917. 28 с.
30. Kudrina Ju. Das Dänische Rote Kreuz in den Jahren des Ersten Weltkrieges. *Zeitgeschichte*. 1998. № 11-12. S. 375-379.
31. Интернирование в Норвегии. *Русский военнопленный*. 1917. № 7. С. 7-8.
32. Мінаєва Т. До питання про втрати російської армії військовополоненими у роки Першої світової війни. *Історична панорама: Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія»*. Чернівці, 2019. Вип.28-29. С. 26-42.
33. Соглашение между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с другой стороны, о возвращении на родину раненых или больных военнопленных. 25 января (7 февраля) 1918 г. *Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г.* / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред.

коллегія І.Н. Земсков, С.М. Майоров, І.В. Садчиков і др.]. Москва: Гос. изд-во політ. літератури, 1957. С. 639-643.

34. Россия и военнопленные. *Русский военнопленный*. 1917. № 5 (октябрь). С. 3-4.

References

1. Danylenko, O. (2011). Vijskovopoloneni, internovani j bizhentsi na terytorii ievropejskykh krain iak objekt dyplomatychnykh vidnosyn (1919-1923 rr.). *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*, 20, pp. 196-213. [Online]. Available from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mzu_2011_20_16 [In Ukrainian].
2. Minaieva, T.V. (2016). Repatriatsiia rosijskykh vijskovopolonenykh z Avstro-Uhorschyny ta Nimechchyny pislia Pershoi svitovoi vijny. *Istorychna panorama. Spetsial'nist' "Istoriia"*, 22-23, pp. 24-52. [In Ukrainian].
3. Sribniak, I.V. (1999). *Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorschyni ta Nimechchyni (1914-1920 rr.)*. Kyiv: Kyivskij derzh. lnhvist. un-t. [in Ukrainian].
4. Sribniak, M. (2021). Elektronni arkhivni resursy iak dzherelo vyvchennia protsesu repatriatsii polonenykh ukraintsev pislia Pershoi svitovoi vijny. *Arkhivy Ukrainy*, 4, 329 (zhovten'-hruden'), pp. 138-155. [Online]. Available from: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/137/101> [In Ukrainian].
5. Moritz, V., Leidinger, H. (2005). *Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich (1914-1921)*. Bonn: Bernard & Graefe Verlag. [In German].
6. Zhdanov, N. (1920). *Russkie voennoplennye v mirovoj vojne 1914-1918 gg.* Ch. I, II, III. / N. Zhdanov; [pod. red. A.A. Svechina i dr.]. Moskva: Voennaya tipografiya Vserosglavshtabla. [In Russian].
7. Nagornaya, O.S. (2010). *"Drugoj voennyj opyt": rossijskie voennoplennye Pervoj mirovoj vojny v Germanii (1914-1922)*. Moskva: Novyj khronograf. [In Russian].
8. Shmihel, M. (2024). Mhratsiia naseleennia v Tsentralni ta Skhidnij Yevropi pid chas Velykoi vijny ta u povoiennyj period (1914-1922). *Velyka vijna 1914-1918 rr.: osmyslennia trahichnoho dosvidu: kolektyvna monohrafiia / Naukova redaktsiia O.V. Dobrzhans'koho, V.P. Fisanova. Ryha, Latvya: Izdevnieciba "BaltijaPublishing"*, pp. 259-295. [Online]. Available from: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/485/13108/27388-1> [In Ukrainian].
9. Karelin, V.A. (2010). Problema internirovaniya russkikh voennoplennykh Pervoj mirovoj vojny. *Novaya i novejšaya istoriya*, 1, pp. 93-105. [In Russian].
10. Golos iz plena / Po zovu sovesti. Neizvestnaya publicistika V.G. Korolenko 1917-1919 gg. / [vstup. zamet., publ., koment S.N. Dmitrieva]. (1990). *Sovetskaya literatura*, 11, pp. 103-104. [In Russian].
11. Gushhin, F.A., Zhebrovskij, S.S. (2010). *Plennye generaly Rossijskoj imperatorskoj armii 1914-1917*. Moskva: Russkij put. [In Russian].
12. Bedingungen für den Schwerverwundetenaustausch zwischen Deutschland und Rußland // Anlage 5 zu: Zusammenstellung der Vereinbarungen zwischen Deutschland und den feindlichen Staaten über die beiderseitigen Kriegs- und Zivilgefangenen // Verhandlungen des Reichstag. XIII Legislaturperiode. II Session. Band 320. Anlage zu den Stenografischen Berichten. Nr. 508 bis 708. Von Seite 999 bis 1310. Berlin, 1914/1918. [Online]. Available from: <http://daten.digital-e-sammlungen.de/~db/bsb00003424/images/index.html?fp=193.174.98.30&seite=664&pdfseite=664> [In German].
13. Popechitelnyj komitet o voennoplennykh kalekakh (1915). *Vestnik Krasnogo Kresta*, 3, p. 948. [In Russian].
14. Aleksiiyevets, M., Orekhovskij, V. (2011). Diialnist Rosijskoho tovarystva Chervonoho Khresta v orhanizatsii dopomohy vijskovopolonenykh u roky Pershoi svitovoi vijny (1914-1918 rr.). *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriia*, 1, pp. 218-223. [In Ukrainian].

15. Deyatel'nost' Komiteta po obmenu i evakuacii voennoplennykh invalidov (1916). *Vestnik Krasnogo Kresta*, 8, pp. 2789-2790. [In Russian].
16. Borbotko, P.V., Shmatkov, I.I. (2009). Nekotorye voprosy prakticheskoy realizacii norm mezhdunarodnogo gumanitarnogo prava v gody Pervoj mirovoj vojny. *Vestnik Vitebskogo gosudarstvennogo universiteta im. P.M. Masherova*, 4 (54), pp. 31-36. [In Russian].
17. RGIA (Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arkhiv, g. Sankt-Peterburg). F. 1090. Shingarev Aleksandr Ivanovich. 1894-1918 gg. Op. 1. D. 179. Lisynov K. Russkie voennoplennye v Germanii. Illyustrirovannyj doklad, 1916 g. [In Russian].
18. DACHO (Derzhavnyj arkhiv Chernivets'koi oblasti). F. 3. Kraevoe upravlenye Bukovyny hor. Chernovtsy. 1854-1918 hh., Op. 1., D. 12867. Tsyrkuliar Voennoho Mynysterstva ob usylenny kontrolia nad voennoplennymy, 24 noiabria 1917 h. [In Ukrainian].
19. Shamurin, Yu. (1917). *Dva goda v germanskom plenu*. Moskva: Obrazovanie. [In Russian].
20. Pashkov, B. (1917). O Central'nom Komitete. *Russkij voennoplennyj*, 5, pp. 4-6. [In Russian].
21. DACHO (Derzhavnyj arkhiv Chernivets'koi oblasti). F. 3. Kraevoe upravlenye Bukovyny hor. Chernovtsy. 1854-1918 hh., Op. 1., D. 12865. Hodovoj otchet o deiatel'nosti spravochnoho biuro po delam voennoplennykh y avstrijskoho komyteta Krasnogo Kresta za 1916 h., 15 marta 1917 h. [In Ukrainian].
22. Vymin polonennykh ta internovanykh tsyvilnykh osib mizh Avstro-Uhorschynoiu ta Rosiieiu. (1917). *Rozsvit. Chasopys polonennykh hromady "Samostijna Ukraina" (Rashtat)*, 61 (126), p. 4. [In Ukrainian].
23. RGIA (Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arkhiv, g. Sankt-Peterburg). F. 1289. Glavnoe Upravlenie pocht i telegrafov MVD. 1877-1917 gg., Op. 13 (Mezhdunarodnaya chast). D. 393. Zhurnaly zasedanij Central'nogo Komiteta po delam o voennoplennykh pri Glavnom Upravlenii Rossijskogo Obshhestva Krasnogo Kresta, 1917 g. [In Russian].
24. Ukhvaly j bazhannia internatsionalnykh Chervonykh Khrestiv na chetvertyj rik 1917). vijny (*Rozsvit Chasopys polonennykh hromady «Samostijna Ukraina» (Rashtat)*, 62 (127), p. 3. [In Ukrainian].
25. Kramer, A. (2010). Prisoners in the First World War. *Prisoners in War* / Ed. by Sibyle Scheipers. New York: Oxford University Press, pp. 75-90. [In English].
26. Davis, G.H. (1977). Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies. *Journal of Contemporary History*. 12, 4 (Oct.), pp. 623-634. [In English].
27. Kudrina, Yu.V. (2002). *Imperatrica Mariya Fedorovna (1847-1928 gg.)*. Dnevnik. Pis'ma. Vospominaniya. Moskva: OLMA-PRESS. [In Russian].
28. Zhurnal № 60 soedinennogo zasedaniya Moskovskogo Gorodskogo Komiteta pomoshhi russkim voennoplennym, Otdelov pomoshhi russkim voennoplennym Vserossijskikh Gorodskogo i Zemskogo Soyuzov, Obedinennoj Organizacii pomoshhi russkim voennoplennym, Moskovskogo Otdeleniya Osobogo Komiteta pomoshhi voennoplennym i Obedinennoj Sanatorno-Kurortnoj Komissii (1917). 21 yanvarya. Moskva. [In Russian].
29. Tarasevich, A.V. (1917). *Otchet po obsledovaniyu lagerej i mest vodvorenija russkikh voennoplennykh v Avstrii i Vengrii*. Moskva: Gorodskaya tipografiya. [In Russian].
30. Kudrina, Ju. (1998). Das Dänische Rote Kreuz in den Jahren des Ersten Weltkrieges. *Zeitgeschichte*, 11-12, pp. 375-379. [In German].
31. Internirovanie v Norvegii (1917). *Russkij voennoplennyj*, 7, pp. 7-8. [In Russian].
32. Minaieva, T. (2019). Do pytannia pro vtraty rosijskoi armii vijskovopolonenyymi u roky Pershoi svitovoi vijny. *Istorychna panorama: Naukovyj zbirnyk ChNU. Spetsialnist "Istoriia"*, 28-29, pp. 26-42. [In Ukrainian].
33. Soglashenie mezhdru Rossiej, s odnoj storony, i Germaniej, Avstro-Vengrijej, Bolgarijej i Turcijej, s drugoj storony, o vozvrashhenii na rodinu ranenykh ili bolnykh voennoplennykh. 25 yanvarya (7 fevralya) 1918 g. (1957). *Dokumenty vneshnej politiki SSSR. T. 1. 7 noyabrya 1917 g. – 31 dekabrya 1918 g.* Moskva: Gos. izd-vo polit. Literatury, pp. 639-643. [In Russian].

34. Rossiya i voennoplennye (1917). *Russkij voennoplennyj*, 5 (oktyabr), pp. 3-4. [In Russian].

Minaieva T., Vlasenko V., Yakovenko N., Exchange and Repatriation of Disabled and Sick Prisoners of War on the Eastern Front during World War I.

The aim of the paper is to study the process of exchange and repatriation of disabled and sick prisoners between the Russian Empire, on the one hand, and the Central States (Austria-Hungary and Germany), on the other hand, during 1914-1918. The research methodology involves the application of general scientific and historical principles and methods of scientific research: analysis and synthesis, problem-chronological, historical, historical-genetic and historical-systemic methods. The scientific novelty consists in addressing the topic, practically unexplored in Ukrainian historiography, as well as in the introduction of a number of sources, which together allow to trace the complex process of exchange and repatriation of sick and maimed prisoners during World War I. Prospects for further research suggest a systematic study of the complex process of exchange of prisoners of war between all participants of the opposing military and political blocs during World War I with the involvement of a wide source base. The conducted scientific exploration allows us to conclude that the process of exchange and repatriation of disabled and sick prisoners of war on the Eastern Front during World War I was rather ad hoc and not properly organised. The criterion for exchange was the state of health of POWs who could be repatriated home or interned in neutral countries, and the selection and medical examination of prisoners had to be carried out by special mixed medical commissions. Despite the agreements worked out and signed between Russia, Austria-Hungary and Germany, the outlined ways of their implementation and the identification of intermediaries to facilitate the implementation of the measures envisaged, the repatriation of prisoners throughout 1915-1918 encountered a number of difficulties, such as: general suspicion and espionage inherent in all the opposing sides; financial, transport and organisational difficulties, etc. Although in the end it yielded rather modest results against the background of the total number of prisoners, the experience gained during World War I laid the foundations for similar practices in subsequent military conflicts.

Keywords: repatriation of disabled prisoners of war, exchange of sick prisoners, World War I, Eastern Front, Russian Empire, Central States, Germany, Austria-Hungary.